

INGLIZ VA O'ZBEK LINGVOMADANIYATIDA "AYOL" KONSEPTNING LISONIY IFODASI

Xalimova Firuza Rustamovna

Samarqand davlat chet tillar instituti professori

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18628468>

Annotatsiya. Ushbu tezis ingliz va o'zbek lingvomadaniyatida "ayol" konseptining lisoniy ifodasini kognitiv-semantik va lingvomadaniy yondashuvlar asosida tahlil qiladi. Maqsad konseptning nominativ qatlamlari, metaforik modellar va paremiologik birliklardagi ifodasini qiyoslashdir. Metodlar komponent tahlil, konseptual metafora, kontekstual va qiyosiy tahlildir. Ilmiy yangilik ikki til materialida konseptning qadriyat-indikatorlari va diskursiy profilini integrallashgan tavsiflashdir.

Kalit so'zlar: ayol konsepti, lingvomadaniyat, kognitiv semantika, konseptual metafora, paremiologiya, nominatsiya, qadriyat.

Lingvomadaniy tadqiqotlarda konsept til va madaniyat tutashgan nuqtada shakllanuvchi, jamiyat tajribasining kognitiv model sifatida tilda iz qoldiruvchi birlik hisoblanadi. "Ayol" konsepti ham universal biologik referentga ega bo'lsa-da, uning lisoniy ifodasi turli madaniy muhitlarda turlicha qadriyatlar, ijtimoiy rollar va kommunikativ me'yorlar bilan bog'lanadi. Shu bois ingliz va o'zbek tillarida "ayol"ni ifodalovchi nomlar, epitelar, metaforalar, frazeologizmlar hamda paremiologik birliklar nafaqat semantik, balki aksialogik farqlarni ham namoyon qiladi. Tadqiqotning maqsadi "ayol" konseptining nominativ, obrazli va baholovchi qatlamlarini qiyosiy yondashuv asosida yoritish, ayniqsa lisoniy qadriyalar orqali konseptning lingvomadaniy "yadro" va "periferiya"sini ajratib ko'rsatishdan iborat.

Nazariy-metodologik asos sifatida lingvomadaniyatshunoslikning konsept, qadriyat, stereotip kabi tayanch tushunchalari va kognitiv semantikaning kategoriyalash, prototiplilik, konseptual metafora kabi vositalari tanlandi. Konsept tahlilida uch qatlamli model qulay natija beradi: nominativ qatlam (asosiy atamalar va nomlash birliklari), obrazli qatlam (metafora, metonimiya, ramziy birliklar), baholovchi qatlam (aksialogik komponent, ijobiy-salbiy konnotatsiya, me'yoriy baho). Ushbu model konseptning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki nutq amaliyotida qayta-qayta faollashadigan semantik "tugun"larini ham ko'rsatadi. Tadqiqotda komponent tahlil yordamida "ayol"ga tegishli semalar (yosh, qarindoshlik, nikoh, ijtimoiy rol, xulq-atvor, tashqi qiyofa) ajratildi, kontekstual tahlil orqali esa bu semalarning diskurslarda qaysi baho bilan birikishi aniqlashtirildi. Qiyosiy tahlil ingliz va o'zbek tillarida mos keluvchi

birliklarning semantik ko'chish yo'llarini hamda farqli konseptuallashuvini ochib beradi [1; 2].

Nominativ qatlamda o'zbek tilida "ayol" bilan bir qatorda "xotin", "ona", "qiz", "kelin", "opa", "singil" kabi qarindoshlik va ijtimoiy maqomni bildiruvchi nomlar konseptning tuzilishida markaziy o'rin egallaydi. Bu birliklar ko'pincha shaxsning biologik jinsidan ko'ra, uning oilaviy tizimdagi o'rni va munosabatlar tarmog'ini semantik markazga chiqaradi. Ingliz tilida esa "woman", "wife", "mother", "daughter", "girl" kabi nomlar mavjud bo'lsa-da, diskursiv qo'llanishda individual shaxs maqomi va huquqiy-ijtimoiy rolni bildiruvchi birliklar nisbatan erkin, kontekstga bog'liq tarzda faollashadi. Bunda tipologik farq ham seziladi: o'zbek tilida qarindoshlik terminlari nutq etiketi va murojaat shakllarida yuqori funksional yukni ko'taradi, ingliz tilida esa muomala ko'proq neytral nominatsiya yoki ism orqali tashkil topadi. Natijada "ayol" konseptining nominativ yadrosi o'zbek lingvomadaniyatida "oilaviy rol" bilan, ingliz lingvomadaniyatida esa "shaxsiy identifikatsiya" va "ijtimoiy status" bilan ko'proq bog'lanadi, bu holat nominatsiya tizimining o'zida aks etadi [3].

Obrazli qatlamda konseptual metaforalar konseptning madaniy kodini ochuvchi asosiy mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Kognitiv metafora nazariyasiga ko'ra, mavhum ijtimoiy tushunchalar ko'pincha konkret tajribalar orqali modellashtiriladi [4]. O'zbek materialida "ayol"ning obrazli ifodasida uy-ro'zg'or, barqarorlik va muvozanat bilan bog'liq tasvirlar ko'proq uchraydi; bu, avvalo, ayolning "tartib" va "parvarish" bilan aloqador konseptual roli kuchli ekanini ko'rsatadi. Ingliz tilida ham "home" va "family" bilan bog'liq metaforalar mavjud, biroq matnlar va frazeologizmlarda ayol obrazining "mustaqil harakat qiluvchi agent" sifatida talqin qilinishi nisbatan faolroq ko'rinadi; buning natijasida agency, choice, career kabi sohalar bilan bog'liq metaforik ko'chimlar tez-tez faollashadi. Har ikki til materialida estetik qiymatni bildiruvchi metaforalar (go'zallik, nafislik, latofat) uchrasa-da, ularning baholovchi komponenti bir xil emas: o'zbekcha birliklarda ko'pincha "me'yoriy xulq" bilan bog'langan ma'qullash soyasi kuchli bo'lsa, inglizcha birliklarda individual joziba va shaxsiy fazilatni ajratish tendensiyasi kuzatiladi. Bu farq metaforik modellarni tanlashda ham namoyon bo'lib, konseptning obrazli qatlamini madaniy me'yorlar bilan bog'laydi [1; 4].

Frazeologik va paremiologik qatlam konseptning "tayyor baho"larini eng zich saqlovchi sath hisoblanadi. Paremiologiya jamiyat tajribasini qisqa, normativ xulosa ko'rinishida kodlaydi, shu bois unda stereotiplar va qadriyatlar konsentrlashadi. O'zbek paremiologiyasida ayolga oid birliklar ko'pincha oila

barqarorligi, tarbiya, tejamkorlik, sabr-toqat kabi fazilatlarni markazga qo'yadi; bunda ayolning ijtimoiy qadri "uy" makoni bilan semantik jihatdan chambarchas bog'lanadi. Ingliz paremiologiyasida esa ayol obraziga doir umumlashmalar ko'proq "xulqning ijtimoiy oqibati" yoki "munosabatlar psixologiyasi" doirasida quriladi; ayrim paremiyalar baholovchi jihatdan keskinroq bo'lishi ham mumkin, chunki ingliz paremiologik fondida satira va ironiyaga moyil shakllar nisbatan ko'p uchraydi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek paremiologiyasida baho ko'pincha me'yorni mustahkamlovchi didaktik ohangda, ingliz paremiologiyasida esa baho turli registrlarda, jumladan, skeptik yoki kinoyaviy registrda ham berilishi mumkin. Bu holat "ayol" konseptining baholovchi qatlamida pragmatik yo'nalish farqliligini isbotlaydi [2; 5].

Konseptning baholovchi qatlamini aniqlashda kollokatsion muhit muhim: "ayol" bilan birikuvchi sifatlar, fe'llar, ta'riflar ijobiy yoki salbiy konnotatsiyani kuchaytiradi. O'zbek nutqida ayolga nisbatan ijobiy baho ko'pincha odob, vafodorlik, mehr, saranjomlik kabi semalar bilan birikib keladi; salbiy baho esa me'yor buzilishi sifatida talqin qilinadigan xatti-harakatlar bilan bog'lanadi. Ingliz nutqida ijobiy baho competence, kindness, strong kabi sifatlar orqali, salbiy baho esa ko'pincha character judgment va relationship dynamics atrofida shakllanishi kuzatiladi. Bunda muhim jihat shundaki, har ikki tilda baholashning o'zi "madaniy filtr" orqali o'tadi: til birliklari axloqiy yoki estetik me'yorni bevosita aytmaydi, balki konnotatsiya, tanlangan obraz va pragmatik vaziyat orqali bilvosita kodlaydi. Shuning uchun konsept tahlilida nafaqat lug'aviy ma'no, balki tipik kontekstlar ham hisobga olinishi zarur [3; 6].

Diskursiy profil nuqtayi nazaridan "ayol" konsepti turli nutq turlarida turlicha faollashadi. Badiiy diskursda obrazlilik va emotsional baho kuchayadi, publitsistik diskursda ijtimoiy rol va me'yoriy baho to'qnashadi, kundalik muloqotda esa murojaat shakllari va etiketa birliklari orqali konseptning "ijtimoiy masofa"si belgilanadi. O'zbek muloqotida murojaatning yumshatuvchi strategiyalari va hurmat kategoriyasi tez-tez namoyon bo'ladi; bu yerda ayolga nisbatan qo'llanadigan nominatsiyalar ko'pincha ijtimoiy aloqani tartibga soladi. Ingliz muloqotida esa bevosita nomlashdan ko'ra, xolis, neytral ifodalar yoki ismga tayanuvchi strategiyalar ko'proq uchraydi, natijada konseptning diskursiy ko'rinishi "qarindoshlik" emas, "shaxs" markazida tuziladi. Bu farqlarni hisobga olish qiyosiy lingvomadaniy tadqiqotlarda metodologik xatolarning oldini oladi, chunki bir tildagi baholovchi birlikni ikkinchi tilga mexanik ko'chirish konseptual noto'g'ri ekvivalentlar tug'dirishi mumkin [1; 6].

Tahlil natijalari “ayol” konseptining ikki lingvomadaniyatda umumiy va farqli belgilarini ko’rsatadi. Umumiylik shundaki, har ikki tilda konsept yadro ma’nosi biologik jinsga tayansa-da, periferiya qatlamlari ijtimoiy rol, xulq me’yorlari, estetik baho hamda oilaviy munosabatlar orqali kengayadi. Farqlilik esa qadriyat ierarxiasining til birliklarida qanday kodlanishida ko’rinadi: o’zbek tilida qarindoshlik va oilaviy maqom nominativ tizimni kuchli shakllantiradi, ingliz tilida esa individning tanlovi va agentligi bilan bog’liq semantik yo’nalishlar tez-tez yuzaga chiqadi. Shuningdek, paremiologik fondning pragmatik registrari turlicha: o’zbek materialida normativ-didaktik yo’nalish ustun bo’lsa, ingliz materialida baholashning ironik va skeptik usullari ham faol ishlatiladi. Xulosa qilib aytganda, “ayol” konsepti qiyosiy tahlilda tilning nafaqat ma’no yaratish mexanizmlarini, balki madaniyatning qadriyat tizimini ham yorituvchi indikator sifatida namoyon bo’ladi, bu esa lingvomadaniy va kognitiv yondashuvlarni uyg’un qo’llash zarurligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Fan, 2013. – 256 b.
2. Yo’ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Akademnashr, 2016. – 224 b.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press, 2003. 276 p.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
6. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2003. – 502 p.